

ДЕНИСЮК Василь Вікторович,
кандидат філологічних наук,
доцент, доцент кафедри української
мови та методики її навчання,
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини

ФУНКЦІОНУВАННЯ ФОРМ СТУПЕНІВ ПОРІВНЯННЯ ПРИКМЕТНИКА В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XVII–XVIII ст.

*Статтю присвячено аналізу становлення й розвитку засобів творення ступенів порівняння в українській мові. Досліджувані пам'ятки XVII–XVIII ст. засвідчують, що панівною була синтетична форма вираження градуації, основним засобом творення були суфікси **-ѣиш-** (з варіаціями), **-иш-**, префікси **най-/на-**, спорадично представлено форми із суфіксами **-ѣиш-**, **-айиш-**.*

Ключові слова: градуація; компаратив; суперлатив; суфікс; префікс; суплетивізм; вищий ступінь; найвищий ступінь.

*The article is devoted to the analysis of the formation and development of means of creation of comparison stages in the Ukrainian language. Explored monuments of the 17th–18th centuries, attest that the synthetic form of the expression of gradation was dominant, the main means of creation were suffix **-ѣиш-** (with variations), **-иш-**, prefixes of the **най-/на-**, sporadically forms with suffixes **-ѣиш-**, **-айиш-**.*

Keywords: gradation; comparative; supralative; suffix; prefix; suppletion; higher degree; highest degree.

Вивчення української мови в діячності – надважливе завдання, що дозволяє кожному лінгвістові / філологові з'ясувати закономірності розвитку мови та глибше розуміти явища сучасного її стану. В аспекті нашого дослідження слухними є слова відомого мовознавця Ф. П. Філіна: «Надаючи першорядного значення дослідженням сучасної російської мови, ми водночас не повинні розцінювати вивчення її історії як справу другорядну. Історизм ... – одна з найважливіших особливостей мовознавства. Без уважного й усебічного дослідження минулого не можна правильно зрозуміти і передбачити майбутнє ... Чим більше знань у вчителя з історії російської мови, тим самостійніше його лінгвістичне мислення, тим краще він осмислює будову сучасної мови» [7, с. 15]. Для вивчення історії мови важлива кожна пам'ятка. І. І. Срезневський наголошував, що всі давні тексти мають бути описані в аспекті лексикологічному, граматичному та історико-літературному [6, с. 80].

Як відомо, історична морфологія досліджує проблеми формування та розвитку граматичних категорій та форм їх репрезентації в системі тієї чи тієї мови. У нашій розвідці на матеріалі пам'яток історіографічного жанру української мови XVII–XVIII ст. з'ясуємо способи та засоби вираження форм ступенів порівняння прикметників.

Нині прикметники займають свою стабільну нішу в системі іменних частин мови. Багато лінгвістів досліджували історію прикметника та тенденції розвитку його категорій на різних хронологічних етапах формування української мови. Монографічне дослідження цьому лексико-граматичному класу слів присвятив А. П. Грищенко, де, зокрема, описав і арсенал засобів, за допомогою яких творилися різні форми ступенів порівняння [3, с. 112–122]. Історію ступенів порівняння в українській мові вивчав С. В. Зінченко, зазначивши, що «становлення синтетичних форм компаратива й суперлатива сучасної української мови загалом завершилося в кінці XVIII ст. <...> Аналітичні засоби градації (із часткою *май*) у південно-західних діалектах української мови з'явилися в XVII ст., а в літературній мові (з прислівниками *більш/мени, найбільш/наймени*) засвідчуються тільки на початку XX ст.» [4, с. 16]. Однак незважаючи на ці наукові студії, узагальнені результати, вміщені в підручниках з історичної граматики української мови, змушені констатувати, що до повного з'ясування історії становлення ступенів порівняння прикметників ще далеко. Причину цього, на нашу думку, слід убачати в тому, що дослідники занадто узагальнено вирішують це питання, тоді як доцільно було би проаналізувати його крізь призму локального параметру (адже й донині не відомо, чи існувала різниця у використанні різних засобів ступенювання прикметників на різних територіях), жанрово-стильового (пропорційно однаково чи по-різному репрезентовано форми і засоби ступенів порівняння в писемних текстах різних стилів і жанрів), мовно-варіантного (яка з мов та який із її варіантів закріплювали ту чи ту форму і засіб як нормативний) та ін.

За даними новітніх досліджень вітчизняних граматистів, у сучасній українській літературній мові «категорія ступенів порівняння реалізується у двох грамемах – вищому і найвищому ступенях. <...> Слова вищого і найвищого ступенів порівняння мають дві форми – синтетичну й аналітичну. Синтетична форма передавана відповідними суфіксами і префіксами, аналітична – аналітичними синтаксичними морфемами *більш* і *найбільш*» [2, с. 139–141]. Ось ті суфікси – це *-ш-* та *-иш-*, які можуть зазнавати змін залежно від фонемного оточення. Еволюцію суфіксів докладно з'ясували історики мови, зазначивши, що афікс *-иш-* «є новітньою модифікацією давньоруського форманта *-ъиш*» [3, с. 118], що

«витворення *-иш-* з *-ѣиш > -ійиш-* могло статися через асиміляцію *j* до наступного *и* з дальшим стягненням (скороченням) подовженого (подвоєного) *иш*» [1, с. 222].

Для дослідження ми обрали 8 пам'яток, що репрезентують так зване регіональне, чи мале, літописання, відтак більшою мірою відображають взаємодію місцевого говору з тогочасною літературною мовою та її писемною традицією. Чотири з них походять із південно-західного наріччя, інших чотири – північного, зокрема центрально-східного Полісся. У Хмільницькому літописі (південно-західне наріччя) не зафіксовано жодного випадку вживання форм ступенів порівняння прикметників. Як засвідчують інші літописи, у досліджуваній період поширеною була синтетична форма вираження ступеня ознаки прикметників.

Вищий ступінь порівняння прикметників переважно репрезентують утворення із суфіксами *-ѣиш-/-ѣиш-/-ѣиш-*, *-еиш-*, що слугує підтвердженням варіативності тогочасної української літературно-писемної мови. Поодинокими випадками вживань представлено прикметники із суфіксами *-иш-*, *-ѣиш-*, *-айиш-* (графічно *-аиш-*). Звертає на себе увагу те, що суфікси *-ѣиш-/-ѣиш-/-ѣиш-*, *-еиш-*, *-айиш-* та суфікси *-иш-*, *-ѣиш-* різняться функційно: перші традиційно вжито в контекстах, де йдеться про осіб церковного сану або ж правителів держави, другі позначають реалії суспільного життя:

-ѣиш-/-ѣиш-/-ѣиш-: Року 1690 преставися на Москвѣ **свѣтлѣйшии** патріарха московский кирь Іоакимъ; 16 лѣтъ на престолѣ сѣдѣлъ (МЛ, с. 100); Року 1700 Октоврѣ 16 преставился на Москвѣ **святѣйшии** кирь Адріянъ, архієпископъ московскій и всѣхъ сѣверныхъ странъ патріархъ; 10 лѣтъ и 7 мѣсець на престолѣ сѣдѣлъ (МЛ, с. 100); Вида же штець блженны ісаиа, мѣстьце краѣно бгѡуго^дно и зѣло прили^дно на йночское житіє, блговоли ѡ семь и много со старцемъ и со всѣми братіями сматрѣюще **прили^днѣшаго** мѣстьца (ЛГМ, с. і); За его^д же тамо пре^дстател^дства постыже в^д нашу землю **стѣши** патріархъ іер^длимський Ѳеѡфанъ, іако со нѡсе росою ниспосланъ бы^д ѡ московскія земля (ЛГМ, с. аі); посла^дны же прибѣже, прине^д тотъ каме^д, zdeже сугубѣше **краснѣшы** шбрѣтеса (ЛГМ, с. кг); плачь ихъ сѣлны всѣхъ шб^дтатъ; но шбаче вса сиа мл^дти и милосердию бжю шставиша, и мѣс^дце шное сожегшееса шградю шноваша, дабы не вовса запустѣніа **жалоснѣшаа** шсташа, крес^д же водро^дше, на бывшее мѣстьце прѣтла, во знаменіє шбщее всѣмъ и да паки аще бгъ изволить, храмъ нѣки созданъ быти можетъ (ЛГМ, с. кс–кз). З усіх обстежених пам'яток найбільшу кількість уживань форм із цим суфіксом засвідчено в літописі Густинського монастиря – 24, однак 19 з них – це родо-числові форми прикметника *святѣйшии*;

-еиш-: В року АХК [1620] мая ГІ [13] дня **свѣтеишии** патриархъ ерусалимский кир Феѡфан через землю Московьскую до Києва прибыль (КЛ, 5, с. 112);

-айш-: По сѣхъ же сматенїахъ, паки в' рѡкѣ ѡахлз-мъ, по со^жженїи тоа стѣна ѡбители, начаша во йномъ **высочапомъ** мѣстьцу, не далече ѡ того сожегшагоста, тотъ же игумень ірина^рхъ, совѣщася со братїами своими ѡсновати ѡграду, сѣло велїю, мнѣтра на прежнее^м мѣстьцѣ и ѡснованїи (ЛГМ, с. кз). Прикметно, що в академічному виданні «Історія української мови. Морфологія», монографії «Прикметник в українській мові», дослідженнях С. В. Зінченка про цей суфікс узагалі не згадано, хоч саме така позиція у слові демонструє два фонетичні явища – чергування задньоязикових *г, к, х* із шиплячими *ж, ч, ш* та зміну *ѣ* в *а*. Коротко про це згадує С. П. Бевзенко [1, с. 219];

-ш-: В лѣто СХЛГ [6633] преставис Маномах Володимер, кнжѣвъ у Києве лѣт ГІ [13], сѣл на кнжени снѣ его **старшии** Имстислав (КЛ, 2, с. 117); А сама црков увышки ѡт земли до самого верху **болшеи** бани Л [30] локот и Г [3] локти и чверть локтя (КЛ, 5, с. 109); и самъ залага, Иванъ Мазепа, зъ ручницѣ много Турковъ побиль; за що велми разгнѣвался ханъ, и **болшую** громаду войска турецкого и татарскаго добывати послано (ЧЛ, с. 33); [1677] Имбраинъ Паша Чигирина зъ великимъ войскомъ добываль турецкимъ и татарскимъ, але, стративши войска часть **болшую** турецкого и татарскаго, самъ три разы подбигаль подъ законъ усого (?), хотячи, абы его не забито; а потимъ отступилъ додому (ЧЛ, с. 36); ... круля полского Іоана третого на то не побудила, котрий изъ войскомъ своимъ и козацькимъ и цѣсарскимъ вѣкторїю отримали и войско ихъ поразили и подъ Стигольномъ еще **люпъшую** вѣкторїю отримали (ДЛ, с. 241); В том же року Павел Тетера по нем у Чигиринѣ гетманом зостал, **болший** згубца и разорител всей Украинѣ, одной мысли из Выговским Иваном, увесь дух лядзкий, и на лядзкую руку всю Украину он хотѣвъ подвести (ЛД, с. 230); Давно тог[о] было ляхом потреба, жебы ся войско козацкое межи собою порознило, тым латвѣй их изнести и у **меншой** силѣ под себе привернути, а потом знести латвѣй (ЛД, с. 233);

-ѣш-: Роки. **Новѣшая**, яже когда случишася (ГЛ, с. 75).

Синтетична форма найвищого ступеня порівняння репрезентована утвореннями із префіксами *най-/най-/на-*, доданими до форм вищого ступеня: Тогожде року многїи зѣло декрета ѡт царя Іосифа втораго высилалися по ѡрсагу ѡ всякой и **наименшой** рѣчи, и мѣрляники второе оуже мѣрляли землю (ГЛ, с. 78); Року 1683 вейзоръ турецки из великою потугою по сѣмъ кротъ сто тисячи войска подъ Видно, мѣсто столечное цѣсарское спровадилъ и до оногo штурмоваль презъ килка недель, и южъ

цале достати маль, гдыбы было оть Бога **найвышого** и оть Пресвятои Дѣвы обороны не было (ДЛ, с. 241); Тогож року 1687, дня 24 мѣсяца септеврѣя, **наяснѣйший** монарха Иоан Третий, король польский, повернувши з войны з под Жванца, пребывал въ Олеску и въ Подгорцах въ маестностях своих (ЛПМ, с. 126). За спостереженнями А. П. Грищенка, «варіант з префіксом **на-** виступає лише спорадично, не маючи чітко вираженого ареалу поширення, в окремих поліських говірках» [3, с. 121]. Цей висновок підтверджують і досліджувані нами тексти. Однак зазначимо, що всі зафіксовані випадки функціонування прикметників найвищого ступеня із префіксом **на-** – це форми атрибутива **наяснѣйший**, що, очевидно, графічно відображають стягнення двох **й** в усному мовленні, наприклад: *За фартунного панования **наяснѣйшого** гсдря и великого короля ншго Жигимонта ...* (КЛ, 5, с. 108); *Рок АХГІ [1613]: мсца апреля ЄІ [15] дня на памет стых апсль Трофима Пуда, Аристарха за привилием **наяснѣйшого** гдря ншго великого короля Жикгмонта, а за блгословением выш мененнаго патрїарха Тимофея почали с фундаменту поправлят црков Стои Прчстое Успѣние соборную* (КЛ, 5, с. 108); *Ω што пилно а пилно **наясн[ейшого]** кр., пна вашого, пилными прозбами вашими ста [...]. [...] за тоє презацное кролевство, так за **наяснєйшого** короля полского и за все кролевство его, сенат и за вас, славное Воиско Запорозское, гсда бга тут и на всяком мєстцу владычества его и у гробу бжго, если нас до столици ншеи гдъ бог здорового донесет, просит не престанємы* (КЛ, 5, с. 113). Про спорадичність такої форми свідчить поліська пам'ятка, де в межах одного контексту вжито варіанти з префіксом **най-** і **на-**: *А Хмелницькій отказаль, плачучи: «... А такъ, **наяснѣйший** монархо и милостивый пане, будемъ оть нихъ боронитися, поки насъ станеть, дабы въ наши козацкіє города и но заглянули. Я теперь, **наяснѣйший** кролю, пане мой милостивый, учинити готовъ все, шчо ми кажешъ, а зъ Ляхами буду битися»* (ЧЛ, с. 19).

Пам'ятки історіографічного жанру засвідчують модифікації форм найвищого ступеня додатковим префіксом **пре-**: *... добре и розказанє **пренаяснєйшого** короля, пна вашего, до нас не доходило ...* (КЛ, 5, с. 112); *... на панства **пренаяснєйшого** короля, пна вашого, кривавыми наступъ чинили быстє охотнє, **пренаяснєйшии** кр., пан ваш, розказує вам* (КЛ, 5, с. 112); *... у **пренаяснєйшого** кр., пана вашого, ласку собе панскую значне заделаєтє* (КЛ, 5, с. 113).

Одиничним випадком уживань досліджувані тексти репрезентують аналітичну форму вищого ступеня, перший компонент якої – суплетивна форма вищого ступеня прикметника **маль**, другий – від прикметника **щасливіи**: *Щасливіє древа въ ласці божой зосталіє. Не **мнѣй щасливіше***

древа и сей церкви святой, ижъ гди сурове зъ загнѣваннаго декрету небесного страшные неприятелѣ креста святого мечем христіанскіе краи пустошили (ЛПМ, с. 122), що не є морфологічною нормою сучасної української літературної мови, де діє така норма: «не творять ступеневих форм якісні прикметники, в яких інтенсивність вияву ознаки має словотворче вираження за допомогою суфіксів або префіксів, наприклад: синявий, синенький, синюватий, синесенький, синісінький; здоровенний, злющий, предобрий, ультрамодний. <...> Не утворюють ступенів порівняння прикметники, які переходять у розряд якісних, наприклад: батьківський (-а любов), ворожий (погляд) та складні якісні прикметники, наприклад: червонобокий, світло-зелений, яскраво-червоний» [5, с. 238]. Невиробленість чітких норм у XVII–XVIII ст. дозволяла авторам утворювати форми вищого та найвищого ступенів і від таких прикметників: *Року 1689 помененнаго Парфенія ігумена святия обители сея боголюбивий епископ львовский архидіакона своего виправил в великій царствующій град Москву до пресвѣтлѣйших и великодержавнѣйших благочестивих царей, въ тож время благополучно царствующих Іоанна и Петра Алексѣевичовъ и пресвѣтлой царевни соцарствующей имъ Софѣи Алексѣевни* (ЛПМ, с. 127); *Ѡнь же даде имъ пречеснаго іеросхимонаха варлаама, и бѣ со ними не дого врема, блже наго бо ѡца и прѣстателя печарного, глю ісайю, со совѣтомъ блже наго и прпбнѣшаго іелісея архимадрита, печарного ѡца исайю взяша на ігумество межигорского мнтра* (ЛПМ, с. 1).

Отже, аналізовані пам'ятки ілюструють фрагмент розвитку способів і засобів утворення форм ступенів порівняння прикметників. Основним засобом творення були суфікси *-ѣиш-* (з варіаціями), *-иш-*, префікси *най-/на-*, спорадично представлено форми із суфіксами *-ѣиш-*, *-айиш-*. Панівним був синтетичний спосіб репрезентації градуації. Одиначним випадком представлено аналітичний спосіб, що дозволяє відсунути в часі утворення таких форм, які дослідники датують початком XX ст., до початку XVIII ст.

Список використаної літератури:

1. Бевзенко, С. П. Історична морфологія української мови: Нариси із словозміни та словотвору / С. П. Бевзенко. – Ужгород : Ужгородський держ. ун-т, 1960. – 416 с.
2. Вихованець, І. Р. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматики української мови / І. Вихованець, К. Городенська; за ред. І. Вихованця. – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 400 с.
3. Грищенко, А. П. Прикметник в українській мові / А. П. Грищенко. – К. : Наук. думка, 1978. – 208 с.

4. Зінченко, С. В. Історія ступенів порівняння в українській мові : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / С. В. Зінченко. – Ніжин, 2000. – 20 с.
5. Плющ, М. Я. Сучасна українська літературна мова : підручник / Плющ М. Я., Бевзенко С. П., Грипас Н. Я. та ін.; за ред. М. Я. Плющ. – 7-ме вид., стер. – К. : Вища школа, 2009. – 430 с.
6. Срезневский, И. И. Мысли об истории русского языка / И. И. Срезневский. – М. : Учпедгиз, 1959. – 135 с.
7. Филин, Ф. П. Изучение русского языка на современном этапе / Ф. П. Филин // Русская речь. – 1976. – № 1. – С. 15–18.

Джерела дослідження:

ГЛ – Угроруські літописні записки. Літопись Гукливська // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 1911. – Т. 106. – Кн. 4. – С. 73–82.

ДЛ – Добромильська лѣтопись (1648–1700) // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888. – С. 239–241.

КЛ – Київський літопис першої чверті XVII ст. // Український історичний журнал. – 1989. – № 2. – С. 107–120; 1989. – № 5. – С. 103–114.

ЛГМ – Летопись Густынского монастыря // Чтенія въ Императорскомъ обществѣ исторіи и древностей російскихъ при Московскомъ университетѣ. – 1848. – № 8. – 76 с.

ЛПМ – Летопись Подгорецкого монастыря // Киевская старина. – 1890. – № 7. – С. 121–128.

МЛ – Межигорская лѣтопись (1608–1700) // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888. – С. 95–100.

ЧЛ – Черниговская лѣтопись по новому списку (1587 – 1725) // Оттиск из Киевской Старины. Черниговская летопись по новому списку (1587–1725) и Коломацкие челобитные / изд. Ал. Лазаревского. – Киев, 1890. – С. 6–36.

УДК 811.161.2

ДЕНИСЮК Тетяна Костянтинівна,
кандидат філологічних наук,
завідувач навчально-методичного кабінету,
Комунальний вищий навчальний заклад
«Уманський гуманітарно-педагогічний
коледж ім. Т. Г. Шевченка»

**ФУНКЦІОНАЛЬНІ МОЖЛИВОСТІ ДІЄСЛІВНИХ ПРЕДИКАТІВ
НА ПОЗНАЧЕННЯ ОЦІННОЇ ПРОЦЕСНО-ПОМ'ЯКШУВАЛЬНОЇ
ДІЇ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ**

У статті описано валентність і функціональні параметри лексико-семантичних груп дієслів процесно-пом'якшувальної дії та структурні моделі речень,